

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Вступ. Методологія аналізу та завдання статті.

Проблема шляхів і способів демократичної консолідації в нових незалежних державах тісно пов'язана із становленням громадянського суспільства. Воно є підґрунтям і виявом свободи, свідченням спроможності демократії формальної перетворитися на демократію реальну. Тому більшість авторів розглядають *громадянське суспільство як ключове поняття* пост-комуністичної трансформації, що є виразом "стратегії переходу". Як писав Е. Гелнер, громадянське суспільство "стало найбільш розповсюдженою центральною ідеєю, що спрямовує трансформаційні процеси в Східній Європі і колишньому СРСР."¹

Проте, поглиблене вивчення теми породжує все нові і нові запитання методологічного та емпіричного характеру. Розчаровуючі наслідки посткомуністичної практики — з точки зору темпів економічного й політичного реформування, матеріального становища та правової захищеності пересічного громадянина, а також низький рівень правої культури та непомірне владолобство політичних лідерів у більшості пострадянських країн, які на загал не мали глибокої демократичної традиції, викликають значні сумніви щодо перспектив створення тут розвиненого громадянського суспільства.

Та все ж, як минуле, так і сучасне у цих країн — різне, і щоб судити, наскільки обґрунтованим є песимізм стосовно кожної з країн, потрібно урахувати еволюцію сприйняття ідеї громадянського суспільства та його взаємовідносин з державою саме в цій країні, вивчити притаманні їй *особливості* формування соціокультурних підстав демократії (передовсім структурних елементів та цінностей громадянського суспільства), а також взяти до уваги деякі важливі аспекти історичної традиції.

Успіхи науковців у пострадянських країнах і, зокрема, в Україні в опрацюванні теоретико-методологічних аспектів теми поки що не є адекватними її значенню для сучасного розвитку української держави. Хоч останнім часом значно зросла кількість і підвищилась якість публікацій², ми ще незрідка наштовхуємось на великі претензії щодо висновків, не підкріплені належною методологією аналізу. Переважають публіцистичні статті, автори яких використовують його як модний штамп і не надто заглиблюються у зміст поняття громадянського суспільства та його специфіку порівняно з іншими політологічними термінами.³

Що ж до аналітичних, наукових розробок, то тією чи іншою мірою проблемою громадянського суспільства займалися чи займаються київські вчені О. Гарань, В. Полохало, С. Рябов, В. Сидоренко, В. Ткаченко, М. Томенко та інші. У Львові видано збірник наукових статей "Громадянське суспільство як здійснення свободи" за редакцією Анатолія Карася (1999); у Донецьку вийшла монографія Ігоря та Ярослава Пасько "Громадянське суспільство і національна ідея" (1999). Журнал "Політична думка" систематично ставить на обговорення важливі проблеми соціально-класової структури, типу суспільної системи, що утверджується в Україні, політичної культури, а останнім — публікує статті безпосередньо присвячені громадянському суспільству⁴. Традиційно активними щодо публікації статей на тему громадянського суспільства є журнали "Сучасність"⁵, "Українські варіанти" (Львів), а також видання різноманітних організацій третього сектора.⁶ На жаль, частина публікацій в наукових журналах також межують з публіцистикою.

У методологічному плані дослідники переважно спираються або на широке тлумачення громадянського суспільства, що отожднює його з усією сферою позадержавного суспільного життя (наприклад, будь-яка приватизація, створення недержавних підприємств подається як розбудова громадянського суспільства), або на підхід, який трактує громадянське суспільство просто як сукупність незалежних від держави громадсько-політичних організацій (інакше — "третьій сектор"). Та найрозповсюдженішим залишається погляд, який я б назвала політико-юридичним. У його межах ведеться мова про те, наскільки добрі з українців вийшли громадяни та чи є вони визначальною

силою в керівництві державою. Проблема важлива, але вона більший стосунок має до вивчення демократії і правової держави, ніж того феномена, який у спеціальній літературі прийнято називати громадянським суспільством.

У даній статті використано загально визнане макро-визначення *громадянського суспільства як самоорганізованої і саморегульованої публічної сфери, що функціонує незалежно від держави, формуючи соціальний капітал та запобігаючи зловживанню владою*. Однак, особливий наголос зроблено на структурно-функціональних та культуральних характеристиках громадянського суспільства, у відповідності до панівних тенденцій у розгляді цього явища англо-американськими дослідниками – послідовниками Алексіса де Токвіля⁷ (особливо Робертом Д. Патнемом, який досліджував зв'язок між історичною традицією громадського життя і стійкістю демократичних інститутів в різних регіонах Італії⁸). Як на мене, надзвичайно цінним у цьому підході є акцентування соціо-культурних впливів мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних “малих” справ. Саме ці організації формують “місцеві і особисті свободи”, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності “пильного громадського ока”, що повсякчас слідкує за владою.

З одного боку, громадянське суспільство — це царина суспільного життя, в якій люди взаємодіють як рівні і вільні індивіди з приводу реалізації та захисту своїх приватних і суспільних інтересів без участі держави. З іншого боку, це тип взаємодії, певна модель соціальної організації, про наявність якої можна судити лише тоді, коли в суспільстві є достатньо розвинена мережа ефективно діючих громадських об'єднань (асоціацій). *Отже, я розглядаю громадянське суспільство як таку підсистему цілісної суспільної системи, в якій існує певна кількість (мережа) добровільних асоціацій неполітичного характеру і домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності*.

При значних розходженнях у тлумаченні суті громадянського суспільства різними дослідниками, усі вони згодні з тим, що громадянського суспільства *не можуть творити* об'єднання безправних індивідів, права яких не захищені конституцією і законами, або ієрархічні структури з асиметричним розподілом прав та обов'язків. Його утворюють лише *вільні і рівні індивіди* та створені ними *добровільні асоціації*, зорієнтовані на *громадські справи*, а також *вільна преса як засіб комунікації і самовиразу*. Саме вони і є тими суспільними суб'єктами, які свідчать про те, що громадянське суспільство склалось або складається.

Найголовнішою проблемою теорії громадянського суспільства, яку щойно почали опрацьовувати і не вирішеність якої усе викликає значні непорозуміння між дослідниками є, на мій погляд, недостатня розмежованість уявлень про нього як ідеал (ідеальний тип суспільної взаємодії) та про його реальні суспільні форми, які є, як правило, “не чистими”, а змішаними. У певному співвідношенні вони поєднують громадянські і негромадянські форми взаємодії, варіюють у часі і в просторі. В українській політології ця нерозчленованість проявляється в тому, що наприклад В. Полохало, ставлячи питання про “не-громадянське” українське суспільство навіть не намагається розглянути цю проблему як проблеми міри, ступеня, або визначити тип цього “не-громадянського” суспільства. Не-громадянське, то яке?

Між тим, на мій погляд, не-громадянські (або переважно не-громадянські, бо рівень громадянськості буває різним — від зародження до повнокровного функціонування) суспільства також бувають різними. Одна справа — патріархальні аграрні суспільства, інша — тоталітарні режими, ще інша — суспільства, що формуються в умовах крайньої асиметричності розподілу економічних і політичних ресурсів, навіть за ліберального політичного устрою (до них найбільше підходить назва олігархічних). Якщо в першому випадку соціальна взаємодія індивідів і груп щодо захисту інтересів у нижчих шарах суспільства ще просто не склалася, якщо в другому випадку спроби налагодження такої взаємодії цілеспрямовано руйнуються, то в третьому випадку вона набуває викривленої форми патронажно-клієнтельних стосунків з домінуванням *партикулярних інтересів і “приватних обмінів” ресурсами* між фактично нерівними партнерами. Громадський інтерес, що вступає з ними у протиріччя, відтісняється з політичного життя впливовими “босами”, “патронами”, “олігархами”, які свідомо працюють на зниження рівня громадянської свідомості та громадської зацікавленості широкого загалу. Тобто, в такому суспільстві гіпертрофуються приватні інтереси, а політичні діячі і державні службовці втрачають чутливість до суспільних потреб і запитів народу.

Причини, що обумовлюють відступ від принципів громадянського суспільства в бік клієнтелізму є різні, і всі вони більшою чи меншою мірою властиві українському та іншим перехідним суспільствам. Це — *бідність* широких верств народу, його *зневіра у власних силах, так само як у силі та чеснотах держави*. Це — специфічна культура політичних еліт, що нав'язують суспільству звичні і вигідні для них патронажно-клієнтельські стосунки. Це — недостатня правова захищеність індивіда, розрив між формальним конституційним порядком і напів-конституційною, чи може — чверть-конституційною практикою. Це, як наслідок, — пошуки особистих "покровителів", приватних (на відміну від публічних) форм захисту індивідуальних та групових інтересів⁹.

Корпоратизм характеризується *тісною взаємодією громадських організацій і держави аж до підконтрольності перших другій*. Корпоративні відносини можуть обмежуватись трикутником: організований бізнес — держава — організований робітничий клас, залишаючи інші сфери в царині громадянського суспільства, а може стати всеохоплюючим принципом відносин держави з усіма іншими громадськими організаціями, роблячи їх підконтрольними, залежними від волі чиновників. Тобто тут маємо справу з гіпертрофією функцій і домінуванням держави.

І клієнтелізм, і корпоратизм існують у різних формах і до певної міри притаманні більшості сучасних держав. Саме вони є основними суперниками (антиподами) громадянського суспільства в сучасних індустріальних та постіндустріальних системах і саме вони загрожують Україні¹⁰. Проте тип суспільства визначається не просто наявністю *цих моделей соціальної взаємодії*, а тим, *котра з них є центральною* для усієї матриці стосунків між індивідами, громадою і державою, а котра має локальне чи проміжне значення. А це, своєю чергою, залежить від позиції еліт, що мають визначальний вплив на формування зразків суспільної, у тому числі й політичної поведінки.

Переродження пост-радянської номенклатури на олігархічний прошарок можновладців, що концентрують у своїх руках економічну і політичну владу, дає усі підстави вважати, що поле для патронажно-клієнтельних стосунків в Україні найближчим часом розшириться і ці стосунки набудуть нових ознак. Однак, слід пам'ятати, що олігархічне правління може бути як сходиною до демократії (від більш монархічних режимів), так і тимчасовим чи тривалим її занепадом. Олігархія, на відміну від диктатури (тиранії) не складає смертельної загрози для громадянського суспільства, що народжується. Вона лише сповільнює, гальмує його розвиток. Адже в умовах зростання патронажно-клієнтельних відносин еліта веде себе цинічно стосовно пересічного громадянства, понижуючи й без того невисокий рівень довіри широких мас до влади.

Основні риси, що визначають сутність громадянських стосунків між групами, індивідами і державою, мають неоднакову пріоритетність і співвідношення в різних країнах. І цим визначаються певні історичні типи, різновиди, моделі конкретних громадянських суспільств. Якщо на нормативному рівні ми визначаємо їх сутнісні характеристики, то на рівні вивчення конкретних суспільств нас цікавлять сфери пріоритетного самовияву вільних індивідів та форми участі у вирішенні суспільних справ.

Через обмеженість об'єму, у цій статті я зупиняюся лише на двох видах структурних елементів громадянського суспільства: громадських організаціях та засобах масової інформації, аналізуючи, що вже створено у цих галузях в Україні і як воно функціонує. Значна увага приділена принципам класифікації громадських організацій та орієнтаціям насення, як вони відображені в результатах опитування громадської думки. Фактичні дані про розвиток інститутів громадянського суспільства взято з матеріалів емпіричних досліджень та інформації "Ресурсних центрів" Львівської і частково Харківської областей, соціологічних опитувань 1997 і 1998 рр. компанії Соціс-Геллап та Соціс-Інформ. Використані результати проведеного мною експертного опитування 76 лідерів громадських і політичних організацій Харкова та Львова на основі спеціально розробленої анкети; а також газетні та журнальні публікації інших соціологічних та статистичних служб.

1. Передумови громадянського суспільства в Україні

До питання про українську демократичну традицію

В дискусії щодо перспектив утвердження повноцінного громадянського суспільства на теренах колишнього СРСР останнім часом з'явилися дуже відчутні нотки розчарування та

непевності. Боячися, очевидно, зрадити традиціям "українського мазохізму", деякі автори наполегливо повторюють, що Україна навіть у межах пострадянського простору володіє *унікально не-громадянською традицією і менталітетом, а отже в ній не можна навіть сподіватися на утвердження демократії і громадянського суспільства*. Доказом для цих волань є хіба що відома примовка "моя хата скраю..." Але шановні інтерпретатори народної творчості забувають поставити її в соціальний контекст. Інакше вони побачили б, що дане прислів'я використовувалось для характеристики від'ємного персонажа, асоціальної людини, поведінка якої заслуговує на осуд.

На мій погляд, демократична історична спадщина України поки що недостатньо вивчена під кутом зору політології і заслуговує на більш ретельний розгляд у межах концепції "стежки залежності", сформульованої Р. Патнемом в його книзі "Making Democracy Work". Слід однак визнати, що останнім часом з'являється усе більше робіт, присвячених цій тематиці¹¹. Вони засвідчують, що деспотизм ніколи не був притаманний історичним формам життя в Україні, аж до того часу, коли вона попала в залежність від Росії. А демократичні інститути і громадянські орієнтації, що існували в українській історії в специфічній, можливо, недорозвиненій (з точки зору сучасної демократичної процедури) формі, справили значний вплив на соціальне і політичне життя країни.

Звичайно, перервана традиція складніше надається до відродження, ніж тягла. Проте, сучасна цивілізація не вимагає обов'язкової передачі традиційних цінностей з рук у руки. Вони можуть бути отримані з історичних праць та інших писаних джерел. Адже римське право було відроджене і використане європейськими націями в нові часи саме в такий спосіб — через повернення до античної літератури і захоплення нею в епоху Відродження. Навіть якщо в цих джерелах присутня деяка міфологізація минулого, це не може зашкодити справі. Адже якщо історія творить міф, але міф творить майбутнє, служачи орієнтиром для поколінь, які сприймають його як даність.

Не маючи змоги менш-більш докладно зупинитися на тонкощах цього питання, вважаю за потрібне усе ж таки сказати декілька слів про те, як творився громадянський міф чи громадянська традиція в Україні.

Громадянське суспільство звичайно розглядається як явище (і поняття), притаманне Західній цивілізації, у той час як "державне суспільство" (і поняття патерналізму, що з ним пов'язане) прийнято вважати продуктом Східної культури. Саморегулювання на противагу державній "батьківській" опіці; захищеність індивідуальних і групових прав на противагу політичному деспотизмові і автократії; добровільні асоціації на противагу так званим "мобілізаційним організаціям" - такими є лиш декілька основних протилежностей (антиномій) цих двох культур у відносинах суспільства і держави.

Російська імперія як у в царистському, так і в більшовицькому варіанті була цілком підпорядкована східному зразку цих відносин. Як стверджує А. С. Камінський, "В Росії самодержавний цар символізував порядок, справедливість, спасіння, і державу". Рівновага між урядом і суспільством була повністю втрачена під кінець сімнадцятого століття і не було жодних народних (grassroots) соціальних установ, створених самими людьми, що могли б допомогти уряду в здійсненні реформ і сприяли б розвитку Російської національної ідентичності. Хоч зовнішньополітичний вплив Росії зростав паралельно із посиленням автократії, він досягався коштом звуження прав російських людей.

Оскільки більша частина України протягом століть входила до Російської імперії, то існує думка, що вона також має бути прихильною до східного варіанту відносин держави та суспільства. Частково це твердження правильне, особливо, коли ми говоримо про недавній, радянський період її історії та про його вплив на масову свідомість. Однак, це є тільки половина правди. А вся правда полягає в тому, що Україна завжди була країною пограниччя в геополітичному сенсі, що розташована на перехресті цих двох різних світів і культур. Та й сама вона з II половини сімнадцятого століття (а точніше - після 1667 р.) стала країною, поділеною навпіл.

Інтереси двох великих держав - Великоросійської автократичної держави (Московії) і Польсько-Литовської Речі Посполитої перетнулися на її території і наслідком цього зіткнення був розподіл Української території по ріці Дніпру на дві великі частини. Лівобережна Україна стала розглядатися як країна тієї самої політичної культури та орієнтації, що й Росія, хоч відносини з метрополією не були аж такими простими та однозначними. А Правобережна Україна відійшла до Польського Королівства і після його розподілів в кінці 18-го століття стала складовою частиною

Габсбургської імперії. Вона отримала більші можливості прилучитися до центральноєвропейської культури і цивілізації. Хоч і тут не обійшлося без суперечностей.

Як Польща, так і Австрія, розвивалися в межах так званої центрально-європейської моделі розвитку, але їхні політичні культури істотно відрізнялися, справляючи суперечливі впливи на політичні орієнтації українських вищих та середніх станів¹. Це правда, що українська старшина (козацька знать) 17-18-го століть мала схильність поводити себе в той самий спосіб, що й польська шляхта. Вона прагнула отримати якомога більше прав і привілеїв та не хотіла визнавати будь-якої влади над собою. Політичний устрій Польського Королівства, яке було різновидом станової (шляхетської) республіки, також був для старшини, до деякої міри, зразком для імітації. Однак значно важливішим був той факт, що українські *середні і нижчі стани також боролися за свої права і створили унікальну Козацьку Республіку на Запорозжжі*, яка стала головним джерелом демократичного духу і прото-громадянської культури, що панувала протягом століть.

В козацькі часи попри нерівність станів і попри провідну роль козацтва як основного “тіла” нації, що починала формуватись, уже в той період виразно дали знати про себе здатність народу до самоорганізації, до життя за правовими (тоді — переважно традиційними) нормами, суспільство (громада!) почувалося незалежним не лише від чужоземних держав (Речі Посполитої чи Московії), але й від своїх власних “верхів”, яких воно створювало і яких хотіло або не хотіло терпіти (у дусі концепцій суспільного договору і народного суверенітету).² Дуже рано формулюється ідея народного суверенітету (права народу жити за притаманними йому усталеними нормами і законами, бути в цьому відношенні автономним, незалежним від інших держав), яка була б неможливою без громадянської (у розумінні — громадської, суспільної, публічної) свідомості. А українське “громадянин” походить від “громада” і в ньому відбитий не бюргерський (буржуазний) і не політичний (citizenship) зміст, а спадкоємність форм соціальної взаємодії, народного побуту і менталітету — від громади докнязівських часів до громадських організацій і громадського самоврядування нашого періоду. Цікаво, що навіть царина судівництва розглядалася українцями як сфера народної самодіяльності, а не держави.

Деякі традиції українського самоврядування і судової практики збереглися аж до 19 ст. Вони були описані Українським вченим О. Кістяковським у книзі з цікавим заголовком: “Права, за якими судиться український народ”. В міру опанування української етнічної території Російським самодержавством ці традиції поволі гинули, зберігаючись лише у спогадах та літературі. Причому художні твори засвідчують, що зведення нанівець козацького стану і перетворення більшості українського населення на селян-кріпаків, що перебували в рабській залежності від своїх господарів, породило глибокий конфлікт в умах українських селян, які звикли бути вільними і надзвичайно цінували свободу. Можна стверджувати, що в період 1775-1861 рр. селяни перебували у стані постійного соціально-психологічного стресу, так добре описаного багатьма українськими письменниками. Психологічно найбільш проникливі, на мій погляд, є новели Марка Вовчка.

Однак у цей період — після 1848 — настав час для громадянського пробудження і відродження української спільноти в Галичині. В останньому випадку вирішальну роль відіграли скасування кріпацтва і становлення Австрійської імперії як правової держави. За умов дотримання владою правових принципів відбувся справжній злет національної свідомості і громадського життя українців Галичини наприкінці XIX — початку XX ст.

Як зазначає Б. Цимбалістий, цей злет повністю спростовує стереотип про засадничу нездатність українців до єднання, до висунення відданих громаді лідерів та їх підтримки громадою. “Якщо хтось хоче переконатись у здібності українців до свого державного життя й розвитку власної політичної культури в розумінні політичної орієнтації та ставлення до політичної системи, повинен вивчити політичний розвиток Галичини наприкінці XIX й на початку XX століть, — вважає до-

¹ Джон Кійн підкреслює проміжний і суперечливий характер політичної культури в цих двох країнах, фокусуючи, однак увагу саме на спільних для них ознаках, тих, які відрізняли ці дві країни від “справді” західних країн. Але фактично природа Австрії та Польщі як політичних одиниць була різною і їхній вплив на соціальне та і політичне життя України також сильно відрізнявся, якщо не був протилежним.

² Ця практика, щоправда, мала й негативний вплив на подальшу історію, а можливо й на менталітет українців, перетворивши намагання усамітнитися в приватному сімейному чи сусідсько-громадівському вузькому середовищі в рису національного характеру.

слідник. — Обставини галицького суспільства того часу не були ідеальними, але з погляду розвитку громадянської політичної культури вони знаменні тим, що для того, щоб народ доріс до зрілості, виростив у собі державницьку культуру помітного ступеня, **вистачило, щоб одне-два покоління мали нагоду жити у правовій державі з однаковими законами для всіх та можливістю брати участь у рішеннях локальних та загальнодержавних питань політики й адміністрації** тодішньої Австрії”. (Виділено мною — А. К.) Важливого значення надає Б. Цимбалістий і такому чинникові, як відсутність за тих часів “демагогів і дейнек, які поширювали б у народі поголоски про те, що мовляв [депутати] — це п’яниці, які сидять по віденських кав’ярнях та дбають про свої власні шкурні інтереси тощо”¹².

У порівнянні з описаною картиною, ситуація в посткомуністичній Україні виглядає дуже невигащно. Адже такими “демагогами і дейнеками” аж кишить політична та навколополітична арена України. На їхній гачок ловиться навіть більш вишколена та антикомуністично настроєна галицька громада, не кажучи вже про широкий, мало політично освічений, розгублений і дезорієнтований загал інших регіонів України. Виникає зачароване коло: **відсутність успіхів** політичної діяльності правих реформаторських сил, які відстоюють ринкові реформи й демократію, невизначеність, розпливчатість (часто через об’єктивні причини) їх позиції щодо правлячої верхівки, плюс **словесна дискредитація** їх діяльності різноманітними демагогами підривають довіру до них населення, а без цієї довіри вони не можуть досягнути успіху.

Чи існувало громадянське суспільство в колишньому СРСР?

Вчені по-різному відповідають на питання про те, чи існувало громадянське суспільство за умов комуністичного правління. Природно, що ті, хто притримується широкого погляду на громадянське суспільство як усю позаполітичну сферу, вбачають в колишньому СРСР більш або менш розвинені елементи громадянського суспільства. Адже існували формальні й неформальні (легальні чи таємні) форми спілкування між людьми, порівняно незалежним було життя сімей тощо. Тобто, деякі позаполітичні “куточки” суспільного життя не контролювалися всюдиусою владою тому, що вона до них просто не могла дотягнутися. На мій погляд це є слабким захистом означеної позиції, тому що ці залишки позаполітичного спілкування й солідарності не становили істотного сектора суспільства, який би міг і хотів діяти незалежно, а часом і на противагу державі.

Підгрунття громадянського суспільства складають три кити: приватна власність, розвинені правові відносини, самостійні і впевнені у своїх силах люди. В Росії, до якої протягом століть входила більша частина України, приватна власність протягом XIX ст. фактично не утвердилась ні економічно, ні психологічно. Вона загалом не стала *соціальною цінністю* (хоч у різних провінціях імперії становище було неоднаковим). На межі XIX і XX століть розпочався інтенсивний процес капіталізації, який супроводжувався створенням інститутів громадянського суспільства у вигляді земств і інших організацій, формувалася багатопартійність. Однак через нагромадження суперечностей між потребами та спробами модернізації країни, з одного боку, та традиціями деспотичного правління, з іншого, цей процес зірвався. До влади прийшли більшовики, які доклали немало зусиль, щоб надати йому зовсім іншого змісту і спрямування. Керуючись ідеєю знищення класів, вони свавільно й брутально відібрали власність у тих, хто її мав, і перетворили усіх людей на найманих працівників одного державно-партійного синдикату під назвою “соціалістична держава”. Людина, що й без того не почувала себе незалежним індивідуумом, втратила останні підстави своєї самостійності, здатності й бажання покладатися на саму себе. Як писав Р. Пайпс, настав час “розпаду”, оскільки знищене було саме суспільство.

За таких умов не існувало незалежної, публічно висловленої громадської думки, з якою мусила б рахуватися влада. Не було й вільної преси. Ніхто, зрештою не смів публічно залишатися самим собою. А без вільних, незалежних індивідів, права яких захищені Конституцією та законами, про громадянське суспільство годі й говорити. Не дивно, що з радянського суспільствознавства назавсім зникло саме поняття “громадянського суспільства”.

Зрештою, головна відмінність тоталітаризму від інших недемократичних режимів у тому й полягає, що він не лише блокує опозиційну, чи просто незалежну діяльність, але знищує під корінь інститути громадянського суспільства. Щоправда, через специфіку тих історичних обставин, за яких він утверджувався в різних країнах, та через різну тривалість існування тоталітаризму, можна констатувати, що ступінь цього знищення також був не однаковим. У країнах Центральної та Східної

Європи, куди комуністичні режими були принесені ззовні і не пустили надто глибокого коріння, ситуація була сприятливішою, оскільки в останній період свого існування комуністичні режими тут мали більше спільного з авторитаризмом, ніж з тоталітаризмом.

Прихильники думки про існування громадянського суспільства в колишньому СРСР можуть посилатися й на ті нібито громадські організації, які комуністичний режим творив з метою камуфляжу своєї сутності, а також у мобілізаційних цілях. Однак усі вони створювались партією-державою, були їй абсолютно підконтрольні, вступ до багатьох із них був примусовим (інакше передбачались певні санкції дискримінаційного характеру). Участь у таких організаціях була імітацією громадської роботи. Вона не тільки не імпонувала, а й була нестерпною для справді самостійних і самодостатніх індивідів. Слід обов'язково враховувати, що деякі автори визначають тоталітаризм як *“учасницький (партиципаторний) деспотизм”*, деспотизм, що здійснюється від імені і з залученням широких верств населення (А. Г. Мейер). Тоталітарні режими справді можуть створювати для себе атмосферу масової підтримки, мобілізуючи суспільство (або його значну частину) в ім'я єдиної, ідеологічно обгрунтованої мети. Людям не просто заборонялось мати інші, відмінні від офіційних погляди та брати участь в опозиційних чи не схвалених владою організаціях. Їх постійно примушували демонструвати лояльність до режиму, надавати йому активну підтримку своєю участю у фіктивних *“всенародних”* виборах, в одержавлених громадських організаціях, у різного роду мобілізаційних кампаніях, урочистих зборах, демонстраціях, мітингах. Несанкціоновані форми суспільної активності заборонялися. Інститути громадянського суспільства були зруйновані. *“Маленька”* і безправна людська істота опинилася сам-на-сам з величезною і бездушною партійно-державною машиною і поступово повірила, що інакше діяти неможливо.

Використовують ще один аргумент щодо наявності в комуністичних країнах елементів громадянського суспільства. Після смерті Сталіна почали виникати (чи виходити на поверхню, адже повністю зникнути вони не могли ніколи) такі елементи громадянського життя як критична громадська думка, нехай у її елітарному й нелегальному виразі, певні клуби культурницького плану, з'явилися спроби (підпільної) приватновласницької ініціативи. Існував також відверто опозиційний дисидентський рух зі своїми ЗМІ (саміздатом), не чітко сформованими спілками, непересічними незалежними особистостями. Саме вони послужили основою для виникнення багаточисленних *“неформальних”*, не санкціонованих владою організацій в часи *“перебудови”*. Це справді була зародкова (embryonic) форма громадянського суспільства, однак розвивалася вона в *“підземеллі”*, де, як дійшов висновку Петро Григоренко, *“можна зустріти тільки крис”*. І тільки в міру загинання тоталітарного режиму, наростання кризи його легітимності нелегальне *“друге”* або *“паралельне”* суспільство пробивало собі дорогу *“по необхідності нетрадиційними, ним самим винайденими (self-generated) способами”*. Отже, організації і діяльність дисидентів можемо вважати зародком (чи паростком) громадянського суспільства, що виростав у неприродних умовах нелегальності.

Отже, говорити про те, що в умовах тоталітаризму існувало, нехай не дуже розвинене громадянське суспільство, на мій погляд, немає жодних підстав, оскільки його існування передбачає публічність, наявність незалежної преси, а також суспільну активність незалежно від держави, а коли треба — то й на противагу їй, що робити легально в СРСР та інших соцкраїнах було практично неможливо. У відносинах влади і народу, держави і суспільства панували якраз не-громадянські, клієнтельсько-патронажні відносини бюрократичного та бюрократично-деспотичного характеру, доповнювані репресіями. Вони пронизували стосунки всередині колишньої КПРС-КПУ (її впливові керівники намагалися посадити на ключові посади саме тих людей, котрі готові були беззастережно їм служити), а також домінували у її стосунках з народом.

Те, що існувало в СРСР та інших країнах адміністративно-командного соціалізму, в кращому разі можна назвати *“пара-”, “квазі”-* чи *“псевдогромадянським”* суспільством, його формальним заміником, сурогатом. Це стало особливо зрозумілим у період перебудови, коли перші добровільні громадські об'єднання отримали дещо зневажливу назву *“неформалів”*, хоч у суспільстві з нормально розвиненим громадським життям саме такими й мали б бути усі об'єднання і спілки, що входять до третього сектора. За умов тоталітаризму виникали лише деякі зародки (паростки) громадянського суспільства, які не могли функціонувати легально. Вони розвинулися в громадянські інститути лише з лібералізацією режиму і пізніше — з переходом до демократії.

Наслідки тоталітаризму для громадянського життя в Україні.

Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості і політичного безсилля народу. Саме це й продемонстрував досвід тоталітарних режимів, у тому числі й в Україні. І нічого тут притягувати за вуха український менталітет чи власне українську традицію суспільного життя. Це тоталітаризм деморалізував суспільство, перетворив людину на байдужого конформіста, пристосуванця. Це він зруйнував властиві громадянському суспільству горизонтальні зв'язки у виробництві і в культурній сфері. Державно-партійні владні структури підпорядковували собі всі суспільні інституції, що були посередниками у відносинах особи з державною владою. Довгий час велася боротьба із залишками політичного плюралізму. В умовах відсутності правового захисту особи це призвело до повної підпорядкованості людини тоталітарній державі.

Слід мати на увазі, що окрім звичайного для усього СРСР наступу на класових ворогів (а такими в Україні виявились мало не всі селяни, через що понад 6 мільйонів людей було виморено штучно створеним голодом), тут додавалась ще одна широко трактована стаття звинувачень: "український буржуазний націоналізм". Оскільки громадянська позиція невід'ємна від любові до свого народу і батьківщини, то зрозуміло, що усі менш-більш активні громадяни (на відміну від гвинтиків системи) були знищені режимом.

Труднощі, з яким стикається Україна в розбудові громадянського суспільства обумовлені двома головними причинами:

1. *Специфікою виникнення інститутів громадянського суспільства в умовах навздогінної моделі розвитку*, коли визначальну роль в усіх сферах суспільного прогресу роль відіграє духовно-інтелектуальна еліта — інтелігенція, яка має "підтягнути" свій народ до здобутків світової цивілізації і заради цього звертається до народних коренів в аспекті мови та культури;

2. *Нездатністю української еліти добре виконати цю свою функцію через спосіб переходу від тоталітаризму до ринку й демократії*, який був далеким від революційного і залишив на своїх місцях стару комуністичну номенклатуру. "Абсорбувавши" та привчивши до своїх стереотипів значну частину нової еліти, вона перешкоджає створенню нормального правового поля для громадянського суспільства, не дає розвинутися громадській самодіяльності та ініціативі.

Конституційне правове поле незалежної України

За Конституцією Україна є *демократичною правовою державою*. Конституція надає широкі конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина незалежно від походження, майнового стану, статі, раси, мови, релігії, політичних та інших переконань. Гарантовано право кожного на збереження і захист своєї національної самобутності. Український народ реалізує це право у будівництві національної держави на власній етнічній території свого компактного проживання. Національна держава створює оптимальні умови для консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. Разом з тим Українська національна держава забезпечує розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин, що проживають на її території.

Проголошено *соціальний характер* Української держави, Це знаходить свій вираз у соціальній спрямованості розвитку економіки. Держава, сказано в Конституції, створює умови, щоб люди за рахунок своєї праці, яку вони вільно обирають, могли самостійно задовольняти свої соціальні потреби. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення з роботи, доступність і безоплатність медичного обслуговування, загальної середньої освіти в державних та комунальних закладах, вищої освіти на конкурсній основі. Громадянам, що потребують соціального захисту, гарантується право на одержання житла безоплатно або за пільговими цінами. Права людини на соціальний захист в разі повної, часткової або тимчасової непрацездатності, втрати годувальника, безробіття, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом, гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств і організацій. Пенсії та інші види соціальних виплат, що є основним джерелом існування, повинні забезпечувати рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Ідея *правової держави* має реалізуватись через послідовне здійснення принципів верховенства права та поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову з конституційним визначенням їх повноважень та взаєморівноваженості. Діяльність держави обмежується Конституцією та

законами України. В Конституції наголошується, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Ніхто з громадян не може бути примушений чинити те, що не передбачено законом. Гарантується право громадян на безпосереднє звернення до суду в разі порушення їх конституційних прав і свобод.

Отже, правова, соціальна демократія задекларована в Конституції як намір, як політично-юридичний ідеал, до здійснення якого прагне суспільство. Гарантія прав і свобод людини, невтручання держави у справи громадянського суспільства, її відповідальність перед народом створюють політико-правові передумови для того, щоб люди домагались максимального наближення дійсності до цього ідеалу. Однак на практиці ще діють старі стереотипи, уявлення про те, що Конституція — лиш політичний документ, а життя диктує свої вимоги. Як свідчать опитування населення Львівщини, лише незначна частина людей вірить у те, що в Україні усі дотримуються Конституції. Більш того, населення поставлене в такі умови, що воно вимушено порушує закони, які, з одного боку, є недосконалі самі по собі, а з іншого — часто суперечать один одному. Йдеться передусім про закони, що регулюють економічні відносини. (див. рис. 3.1.1. та 3.2.2.)

**Рис. 3.1.1. Громадська думка про дотримання Конституції в Україні.
(Львівщина, 1997-98)**

Рис.3.1.2. Думка громадян Львівщини щодо можливостей жити в державі у згоді з законом

Відображена на рисунках ситуація, якщо вона є лиш суб'єктивним сприйняттям становища в країні, створює несприятливі умови для розвитку громадських організацій сучасного типу. Адже теорія твердить, що недостатня правова захищеність індивіда, неповага до його конституційних прав, а тим більше можливість притягнути його до відповідальності за дії, які є протизаконними тільки тому, що законодавець не потурбувався про захист життєвих потреб особи, створює ситуацію, коли пересічний громадянин шукає прикриття у "сильних світу сього" і погоджується на їх патронаж.

Функціонування інститутів громадянського суспільства за таких умов може бути витіснене на периферію суспільної системи.

2. Типологія інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні.

У цьому розділі я зупинюся на двох видах інститутів громадянського суспільства: громадських організаціях та засобах масової інформації, показавши, що вже створено у цих галузях в Україні і як воно функціонує. Приклади приводитимуться з життя України в цілому, а також Львівської та Харківської областей.

Дещо про перші спроби вивчення усього розмаїття НДО в Україні

Від початку відновлення громадянського життя в Україні почався процес інституціоналізації його різноманітних форм. Маємо також спроби “інвентаризації” та класифікації тих організацій, що входять до так званого третього сектора: неприбуткових недержавних організацій. Довідник, що охоплює НУО або НДО (неурядові чи недержавні організації, що одне й те ж) усіх областей України, вийшов у 1997 р. (видання Творчого Центру КАУНТЕРПАРТ та Фондів “Counterpart”, “Євразія” та Міжнародного Фонду “Відродження”).¹³ Він налічує 1631 організацію, подає їхні адреси, а також вказує на напрям та вид діяльності кожної організації. Львівське обласне управління статистики та Фонд розвитку громадських організацій “Західноукраїнський ресурсний центр” у 1998 р. видали подібний довідник, що стосується Львівської області. Він містить 1830 назв легалізованих об’єднань Львівщини (з них 990 діють в обласному центрі), а також деякі узагальнені рисунки і таблиці.¹⁴ ЗУРЦ видає журнал “Громадські ініціативи”, в якому систематично публікується як інформація про окремі громадські НДО, так і огляди розвитку громадянського суспільства в Україні загалом та її західному регіоні, зокрема. Те ж саме можна сказати й про журнали інших фондів розвитку НДО — “Інтеграл” (Одеса), Бюлетень СУРЦ, а також загальноукраїнські видання “Голос громадянина”, “Перехрестя”, “Громада”.

Ресурсні центри Львова та Харкова проробили велику роботу по збору інформації про громадські організації. Завдячуючи наданим ними базам даних, я маю можливість висловити тут свої міркування щодо можливих принципів класифікації, а також зробити деякі узагальнення. Проте, саме через брак вироблених принципів класифікації, важко орієнтуватись у виданих досі довідниках про НДО. Ті з них, що опубліковані центром Каунтерпарт у Києві та ЗУРЦ у Львові подають інформацію про громадські об’єднання в алфавітному порядку. Для практичних цілей (наприклад, знайти адресу потрібної організації) та для уявлення про мережу цих організацій такі видання безумовно корисні. Але в науковому відношенні вони мало інформативні, тим більше, що назва організації інколи мало про що говорить (скажімо, фонд “Салюс”). Багато плутанини виникає й через те, що коли реєструються осередки тих чи інших загальноукраїнських або обласних об’єднань, вони часто називають себе неточно, неправильно, і дуже важко іноді встановити, чи це інша, окрема організація, чи філіал, осередок, представництво більшої.

Щоб судити про стан розвитку громадянського суспільства на політологічному, а тим паче на філософсько-політичному рівні, потрібно мати гарно, фахово опрацьовані вихідні дані, яким би можна було вірити. А опрацювати їх можуть лише колективи людей, що перебувають у постійному контакті з об’єктами свого дослідження і володіють водночас методологією, мають у руках певний методичний інструментарій.

Вивчення громадських організацій, отже, набуло значного розмаху в Україні, але поки що це робиться в основному людьми, котрі самі задіяні в третьому секторі. Науковці до цієї роботи залучені, на мій погляд, недостатньо. Більш того, багато хто в ННД вважає цю тематику периферійною щодо головних проблем, які стоять сьогодні перед пострадянськими суспільствами. Через те вивчення громадського сектора не завжди є достатньо теоретично обґрунтованим, і найперше це стосується проблем класифікації громадських організацій — першого кроку до їх поглибленого вивчення.

Про принципи класифікації громадських організацій.

На мій погляд, типологія організацій має бути багаторівневою, але критерії класифікації на кожному рівні — чітко визначеними. Для того, щоб не відриватися від життя і не заганяти в прокрустове лоно абстрактно сформованих типологій усе розмаїття організацій, створених відповідно

до життєвих потреб, я пропоную не завдаватися метою виділити великі класи організацій за одним і тим же критерієм. Для різних класів організацій ці критерії можуть бути різними, але в кожному випадку вони мають бути чітко усвідомлені, з визначенням одного з них як основного, такого що формує даний клас організацій, відокремлюючи його від інших, а також інших — допоміжних, які уточнюють класифікацію або діють на нижчих її рівнях (на їх основі виділяються підкласи організацій або вони просто характеризують усе розмаїття об'єднань, що входять до даного класу). Класифікація не може бути простою через складність феномену, але вона має бути логічною, щоб її могли зрозуміти усі, хто буде аналізувати групи за визначеними в ній критеріями, або хто буде користуватись результатами такого аналізу. Щоб пояснити це на прикладах, нижче пропонується класифікація громадських організацій Львівщини за виробленими з урахуванням цих міркувань критеріїв, але перед тим потрібно пояснити, чому і як ці критерії обирались.

Коли ми звертаємось до вивчення громадських організацій, бажаючи змалювати загальну картину створеної ними мережі горизонтальних зв'язків, або коли хочемо охарактеризувати певну, біль-менш однорідну їх частину, мусимо відповісти на низку якісно відмінних запитань. Найперше нам потрібно знати:

- **хто об'єднався? “чия” це організація?** Критерій — суб'єкт громадської діяльності. Жіночі, молодіжні, ветеранські організації виділяємо саме за цим критерієм.
- Інше питання: **заради чого люди об'єдналися?** Критерій — мета організації. Обидва терміни є дуже широкою характеристикою, але інколи такий критерій є доцільним. Наприклад, вирішення проблем, пов'язаних з аварією на Чорнобильській АЕС — це важлива мета і всі засоби добрі, якщо вони хоч трохи полегшать її наслідки. Тому організації, пов'язані вирішенням цієї мети можемо виділити в окремий клас (або підклас). Загалом же одну й ту саму мету, а тим більше, шляхи, що ведуть до неї, різні люди й різні організації бачать по-різному. І діють вони теж по-різному. Тому наші уявлення про організації мають бути конкретизовані через наступні запитання:
- **Що саме, як і для кого роблять** люди, які об'єдналися? Критерій — тип і спрямованість діяльності. Мовиться про *спрямованість дії* організації стосовно того суб'єкта, який її утворив. Це може бути *благодійна діяльність, спрямована на інших*, на те, щоб допомогти людям, які не можуть з певних причин (через брак сил, ресурсів, гарантованих прав) захистити себе самі (наприклад, допомога інвалідам, чи бідним, чи потерпілим від якогось лиха). Іншою є *діяльність, спрямована на захист власних групових інтересів* (робітники об'єднуються з цією метою у профспілки, знедолені групи утворюють свої організації, щоб самостійно, числом, громадою домагатись врахування своїх інтересів чи задоволення потреб). Організації можуть створюватися заради того, щоб самим собі допомогти. Їх діяльність спрямована на *вирішення проблем чи задоволення потреб власними силами*, силами тих, хто об'єднався (такими є гаражні кооперативи, кредитні спілки). Діяльність може бути також спрямована на *задоволення потреби в саморозвитку, відпочинку і розвагах*, бо де ще люди більше потребують спілкування з іншими, до себе подібними, як на дозвіллі? Реалізуючи цю потребу, вони утворюють об'єднання “за інтересами”, або аматорські спілки та клуби, що охоплюють людей, зацікавлених різними видами неосновної або специфічної продуктивної діяльності. Є й ще один тип — *діяльність, спрямована на вирішення загально-суспільних проблем*: реформування освіти або й економіки, впровадження певних ініціатив тощо. Ці організації близькі до громадсько-політичних рухів і часто переростають в них.
- у якій сфері суспільного життя діють організації? Критерій — сфера діяльності. Від цього залежить конкретний зміст того, що вони роблять: чи це кредитна спілка, яка допомагає люди намагаються вирішити свої фінансові проблеми, чи танцювальний клуб, в якому молодь проводить свій вільний час. за цим критерієм ми виділяємо організації культурно-освітні, економічні, соціальної допомоги, спортивні тощо.

Тип діяльності є, на мій погляд, найістотнішою характеристикою організації. Саме він може скласти основу для найширших типологій громадських організацій. Одна з них може бути побудована за такою логікою:

- А. Організації, діяльність яких спрямована на самих себе.
- Б. Організації, діяльність яких спрямована на інших.

У групі А. виділяємо:

А. І. Захисні, що найчастіше виступають як групи тиску, домагаючись від неї врахування своїх інтересів.

А. ІІ. Самопомогові³.

А. ІІІ. Аматорські (любительські)

Їх прилади (з підтипами) наведені в таблиці 3.2.1.

Таблиця 3.2.1. *Громадські об'єднання, діяльність яких спрямована на самих себе (орієнтована на членів організації)*

А. І захисні	А. ІІ самопомогові	А. ІІІ аматорські
Захист інтересів	Вирішення проблем	Задоволення інтересів
1) Професійні (захист інтересів від когось, пов'язані з працею)	1) Вирішення проблем повносправних осіб, що починають певну справу	1) На дозвіллі, у сфері додаткової зацікавленості
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Об'єднання промисловців. ▪ Професійні робітничі спілки ▪ Інші професійні об'єднання ▪ Творчі спілки ▪ Студентські товариства 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Молодіжні житлово-будівельні кооперативи. ▪ Кредитні спілки. ▪ Садово-городні кооперативи. ▪ Гаражні кооперативи. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ клуби різного спрямування ▪ Об'єднання автомобілістів ▪ Товариства любителів тварин ▪ Товариства мисливців та рибалок
2) За іншими соціально-груповими (ідентифікаційними) ознаками <ul style="list-style-type: none"> ▪ Жіночі об'єднання. ▪ Молодіжні спілки. ▪ Етнічні товариства ▪ Релігійні групи 	2) Подолання невиконаного свого становища людьми, що потрапили в певні, несприятливі умови чи ситуації <ul style="list-style-type: none"> ▪ спілки багатодітних сімей ▪ об'єднання інвалідів ▪ об'єднання афганців 	2) В робочий і вільний час у сфері особливої зацікавленості <ul style="list-style-type: none"> ▪ Товариства бджолярів ▪ Товариства кролиководів

У другій групі виразно виділяються організації таких типів:

Б.1. Благодійні фонди й організації

Б.2. Громадсько-політичні та політичні об'єднання.

Їх різновиди відображені в таблиці 3.2.2.

Таблиця 3.2.2. *Громадські об'єднання, діяльність яких спрямована на інших*

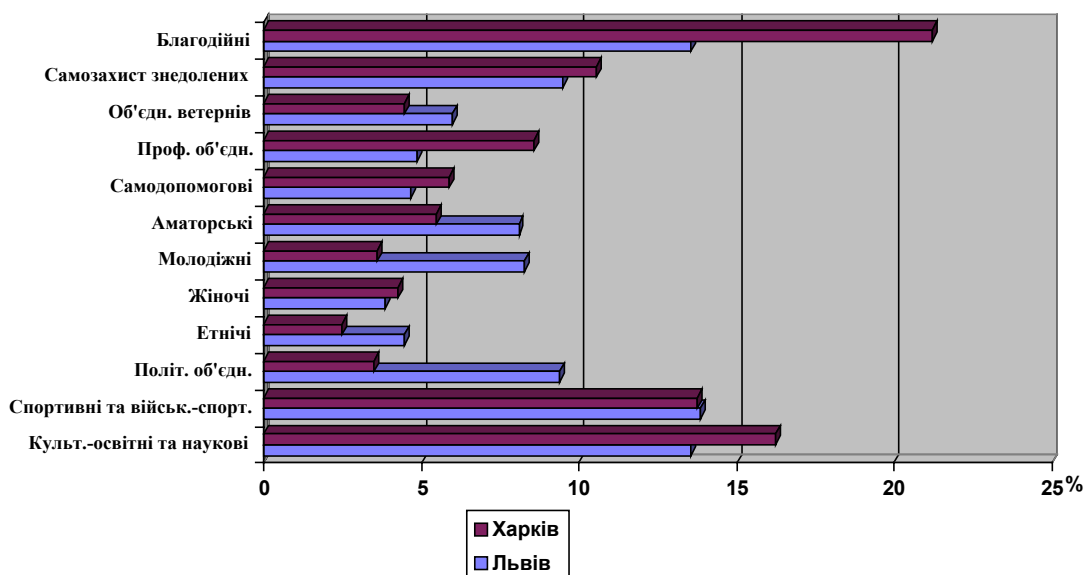
Б. І благодійні	Б. ІІ громадсько-політичні	
Надання допомоги іншим інституціям, групам осіб чи окремими особам	мобілізація громадськості і вплив на владу з метою вирішення певних проблем	боротьба за владу і вироблення альтернативних програм політики
1) Благодійні фонди, що сприяють розвитку певних сфер, галузей, інституцій	1) громадські організації і рухи, що виступають за суспільний переустрій	2) політичні партії
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Фонди підтримки культури, освіти, громадського сектора ▪ Фонди розвитку підприємництва ▪ Організації та фонди сприяння міжнародним зв'язкам 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ НРУ на початку своєї діяльності ▪ християнсько-демократичний та соціал-демократичний рух (у міжнародному масштабі) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ партії в стадії становлення, що ще не вийшли за межі громадського сектора; ▪ перманентно опозиційні партії, яким чиняться перешкоди з боку влади; ▪ низові осередки масових партій тощо
2) Благодійні фонди та громадські організації, що надають допомогу знедоленим та потерпілим верствам <ul style="list-style-type: none"> ▪ Правозахисні організації. ▪ Фонди допомоги знедоленим ▪ Добродійні християнські організації ▪ Інші організації милосердя 	– 2) громадські організації і рухи, що докладають зусиль до вирішення якоїсь однієї, конкретної проблеми <ul style="list-style-type: none"> ▪ екологічні організації ▪ антивоєнні організації ▪ рухи на підтримку християнської освіти тощо. 	

³ Назва умовна, за браком кращого терміну; можливо краще підійшов би термін “самодіяльні”.

Порівняння структури громадського сектора Львівщини і Харківщини.

Розроблені на матеріалах Львівської області критерії класифікації НДО діють і стосовно інших регіонів, хоча на сході України є певна специфіка в розвитку громадянського суспільства. Тому не виключено, що розширення ареалу спостережень, потрібно буде вносити деякі корективи до принципів класифікації, особливо коли мова йде про структуру класів організацій, про комбінації підкласів.

Рис. 3.2.1. Структура громадського сектора Львівщини та Харківщини (класифікація за найбільшими класами організацій)

Як показано на рис. 3.2.1, співвідношення організацій, розподілених на великі класи є досить подібним, при тій різниці, що на Львівщині найбільший відсоток складають Відсоток культурно-освітніх організацій, а за ними йдуть тоді як на Харківщині — благодійних фондів та організацій, а також культурно-освітніх організацій значно переважає відсоток (від загальної кількості НДО) на Львівщині, та що Фондів найрізноманітнішого типу так Помітно меншу частку на Львівщині складають аматорські об'єднання.

3. Особливості функціонування громадських організацій в Україні на перехідному етапі

Оцінка ролі громадських організацій населенням та громадськими лідерами

На розвиток і діяльність багаточисленних громадських організацій, що є в сучасній Україні, впливає низка факторів: ступінь легітимності влади, який є невисоким і таким, очевидно залишатиметься, доки не будуть вирішені основні проблеми подолання загально-суспільної кризи і переходу до ринку й демократії; політична культура загалом, що має на собі значні відбитки тоталітарного минулого і дуже повільно від них звільняється; стереотипи свідомості правлячої еліти, особливо у її ставленні до громадського сектора, до ініціативи знизу та опозиційної діяльності.

За даними всеукраїнського опитування громадської думки про НДО в Україні, проведеного в травні 1996 р. (за спонсорської підтримки IFES — Міжнародної фундації виборчих систем), 51% українців вважає, що НДО є дуже важливими для суспільства, тоді як 25% вважають їх неважливими та ще 24% не мають жодної думки з цього приводу.¹⁵ Подаючи огляд цього опитування, Е. Н. Скочилас характеризує таке ставлення як доволі невизначене (50:50) та несприятливе для розвитку громадянського суспільства. Вона зазначає, що найвищу оцінку ролі НДО дали кияни; люди, що мають західну країну моделлю для розвитку; люди, молодші 55 років, а особливо у віці 18-24 років; більш освічені громадяни. “Три четвертих опитуваних з університетською освітою вважають НДО необхідними...”, а найменш освічені є нерішучими (тобто, просто не знають, що сказати). Звідси автор робить висновок про те, “що успіх НДО може значною мірою залежати від широкої та інтенсивної кампанії про НДО в демократичному суспільстві”.¹⁶

Хоч у цілому з думкою про необхідність просвітницької кампанії можна погодитись, навряд чи ця кампанія, на мій погляд, має стосуватися самих НДО. Приблизно 25-30 відсотків населення в

Україні постійно засвідчують свою необізнаність, незаінтересованість, байдужість до політики і громадських справ. Отже, тут є два виходи: 1) вважати такий рівень аполітичності і громадянської необізнаності якщо не нормальним, то терпимим для посттоталітарної держави, яка не є дуже успішною у переході до нових стосунків і старатися залучити до громадського і політичного життя тих людей, котрих справді турбують загальносуспільні проблеми; 2) вести широку “перепідготовку” громадян, готуючи увесь широкий загал до нових стосунків. У другому випадку, думаю, не слід розраховувати на швидкий успіх. На це потрібні десятиліття копіткої роботи.

Дещо несподіваним було те, що лідери громадських організацій, які відповідали на мої запитання в ході експертного опитування, також у цілому досить невисоко оцінили суспільну роль громадських організацій: як зараз, при їхній теперішній невисокій активності та ефективності, так і у принципі, за умови, якби вони максимально активізували свою діяльність. Таблиця 3.2.4. показує оцінку експертами цінності громадських організацій за їх окремими видами (оцінка давалась у балах від нуля до 10; причому десять балів було абсолютним виключенням, а оцінка суспільного значення громадських організацій у цілому виявилась чомусь значно нижчою, ніж оцінка окремих їх видів. Пояснити це можна, на мій погляд тим, що кожен з опитаних досить високо ставив той тип організацій, у якому був задіяний сам, і вважав, що за межами поля цієї, менш-більш корисної діяльності, нічого вартого уваги не відбувається. Розглядаючи результати опитування з цього питання слід врахувати й те, що не всі види організацій були представлені серед респондентів, а отже елемент суб’єктивізму щодо видів організацій тут присутній у значній мірі, чого не можна сказати про громадські організації взагалі.

Таблиця 3.2.4. Експертна оцінка рейтингу громадських організацій Львова та Харкова за їх суспільним значенням

Питання: Оцініть у балах від 0 до 10 важливість для українського суспільства таких типів громадських організацій			
за умов їхньої теперішньої активності		якби вони вели максимально активну діяльність	
<i>Види організацій</i>	<i>середній бал</i>	<i>Види організацій</i>	<i>середній бал</i>
Культурно-освітні асоціації	3.47	Культурно-освітні асоціації	6.53
Гуманітарні організації (організації милосердя, допомоги знедоленим)	3.82	Молодіжні спілки	6.16
Молодіжні спілки	3.2	Гуманітарні організації (організації милосердя, допомоги знедоленим)	6.16
Об'єднання промисловців	3.15	Профспілки	5.66
Екологічні організації	3.11	Нові незалежні профспілки	5.62
Організації сприяння армії	3.11	Об'єднання промисловців	5.35
Нові незалежні профспілки	2.82	Екологічні організації	5.3
Спілки для колективної виробничої і торгової діяльності та фінансової взаємодопомоги (кооперативи, кредитні спілки тощо)	2.78	Спілки для колективної виробничої і торгової діяльності та фінансової взаємодопомоги (кооперативи, кредитні спілки тощо)	5.25
Етнічні об'єднання культурного спрямування	2.73	Фонди сприяння розвитку певних сфер і форм суспільного життя	4.86
Фонди сприяння розвитку певних сфер і форм суспільного життя	2.68	Організації сприяння і поглиблення форм місцевого самоврядування	4.39
Релігійні рухи	2.57	Жіночі громадські об'єднання	4.38
Жіночі громадські об'єднання	2.51	Організації сприяння армії	3.7
Профспілки	2.44	Етнічні об'єднання культурного спрямування	3.66
Етнічні об'єднання політичного спрямування	2.15	Релігійні рухи	3.49
Організації сприяння і поглиблення форм місцевого самоврядування	2.1	Жіночі політичні партії	3.22
Жіночі політичні партії	1.56	Етнічні об'єднання політичного спрямування	3.14

Організації самооборони (“воєнізовані формування”)	1.56	Організації самооборони (“воєнізовані формування”)	2.51
Громадські організації взагалі		Громадські організації взагалі	

Низька оцінка ролі громадських організацій значною мірою пов’язана з політичною культурою та свідомістю народу, але не менш важливими чинниками є слабка розвиненість соціальних та політичних інститутів, що роблять можливим здійснення впливу на владні органи та забезпечують їх відповідальне правління. Якщо цього немає, то важко очікувати високої думки про суспільну роль третього сектора. Саме про це свідчать наступні результати опитування експертів (таблиця 3.2.6).

Таблиця 3.2.6. Думка експертів про здатність громадських організацій впливати на владу в Україні (Львів-Харків, 1999)

Питання: Існує думка, що зловживання владою, якщо вони трапляються в країнах з розвиненим громадянським суспільством, швидко стають об’єктом уваги громадськості, яка намагається їм протидіяти. Наскільки це характерне для України?	76 осіб	100%
У нас нерозвинені канали реагування громадян	27	36%
Громадськість не має змоги контролювати владу	14	18%
Влада протидіє таким спробам.	10	13%
Громадськість почувається залежною від влади і боїться виступати з її осудом	9	12%
Громадськість цікавиться більше матеріальними проблемами	7	9%
Саме так відбувається в Україні.	2	3%
Підконтрольність влади громадській думці	1	1%
Інше	5	7%
Важко сказати.	1	1%

Отже сукупність чинників впливає на те, що роль громадських залишається допоміжною і вони перебувають на периферії суспільного життя. Як відзначили більшість опитаних лідерів як Львова, так і Харкова, значна частина громадських організацій в Україні або не діють взагалі, або діють неефективно. Абсолютно незгодних з цим твердженням у Львові всього 2%, а в Харкові — 3%; таких, що скорше не згодні, відповідно 21% і 9%. У цілому у Львові думка з цього питання є більш оптимістичною: тут менше згодних з висловленим у питанні негативним твердженням, хоча сума рішуче згодних і скорше згодних відрізняється незначно (74 проти 78% — див. табл. 3.2.7.)

Таблиця 3.2.7. Оцінка рівня ефективності громадського сектора в Україні лідерами громадських організацій (Львів, Харків, 1999)

Питання: Чи згодні Ви з твердженням, що значна частина громадських організацій, створених з ініціативи самих громадян України, не діють, або діють неефективно?	76 осіб	100%	Львів	Харків
Так	27	36%	29%	44%
Скорше так, ніж ні	31	41%	45%	34%
Скорше ні, ніж так	12	16%	21%	9%
Ні	2	3%	2%	3%
Важко відповісти	4	5%	2%	9%

Причини такого становища охарактеризовані респондентами так:

Таблиця 3.2.8. Думка експертів щодо причин неефективної діяльності громадських організацій (Львів, Харків, 1999)

Питання: Якщо Ви відповіли ствердно на попереднє питання, то як Ви вважаєте, в чому причина такого становища?	67 = 100%	245 %
1. Члени організацій не мають навичок громадської участі і записуються в організації формально, не збираючись віддавати їм істотну частку свого часу	33	49%
7. Люди зайняті проблемою виживання і не відгукуються на жодні громадські ініціативи	27	40%
4. Керівництво цих організацій переслідує інші, переважно корисливі цілі	25	37%
5. Керівництво організацій не підготовлене і не знає як добре організувати	21	31%

роботу		
10. Держава не допомагає цим організаціям	11	16%
2. Члени організацій не мають доходів, щоб сплачувати внески, достатні для успішної діяльності організацій	10	15%
11. Органи державної влади протидіють ефективній діяльності цих організацій	10	15%
6. Організації не можуть існувати на внески своїх членів...	8	12%
3. Керівництво організацій мало зацікавлене у їх ефективній діяльності	7	10%
8. Люди не довіряють один одному, а без довіри неможливо налагодити громадську діяльність	6	9%
9. Люди не довіряють лідерам і не відгукуються на їх ініціативи	3	4%
12. Інше	4	6%
13. Важко відповісти.	1	1%

Загальна сума, що склала тут 245 %, показує, що з дозволених 3-х відповідей кожен респондент відмітив у середньому 2,5. Це означає визнання того факту, що причин для незадовільного стану з функціонуванням громадських інституцій є декілька. Найголовнішими серед них, на думку респондентів, є відсутність досвіду (навичок) громадської роботи; надмірна зайнятість людей економічними питаннями, що перетворились на проблему виживання; недостатня громадянська відданість лідерів громадських організацій та їх недостатня підготовленість. На державу в цій сфері лідери, очевидно, не дуже сподіваються, а тому й нарікань на її слабку допомогу небагато — усього 16%. П'ятнадцять відсотків опитаних вважає, що держава перешкоджає діяльності НДО, вбачаючи в них своїх конкурентів. Такий самий відсоток вказує на фінансові проблеми організацій. Про те, що така оцінка має об'єктивні підстави, підтверджують матеріали іншого дослідження, згідно з яким частка населення, зайнятого громадською діяльністю є не лише невисокою, а вона ще й знижується протягом останніх років (табл. 3.2.9).

Фактична та потенційна залученість громадян до участі в громадських організаціях

Таблиця 3.2.9. Динаміка громадської залученості населення України (1994-1997, за типами організацій)¹⁷

Тип організації	% населення, що належить до якоїсь організації	
	1994	1997
Професійні об'єднання (окрім профспілок)	3,3	0,8
Профспілки (окрім традиційних)	2,7	2,1
Творчі спілки	1,2	0,1
Спортивні клуби і організації	3,2	3,3
Релігійні організації і громади	3,3	2,5
Клуби за інтересами	2,0	1,5
Екологічні організації	1,3	0,6
Студентські чи юнацькі організації	1,7	1,4
Політичні партії	0,7	0,4
Соціально-політичні рухи	0,4	0,4
Громадські організації, асоціації фонди	0,9	0,6
Фермерські організації	0,3	0,2
Інші	0,7	0,3
Усього (належали до організацій)	17,8	12,0
Не належали до жодної організації	82,2	88,0
Не відповіли	0,9	0,0

Невтішна статистика не означає, проте, що громадське життя в Україні занепадає. По-перше, раніше люди масово залучались до формальної участі у масових нібито громадських, але підконтрольних державі організаціях (на зразок ТСО, традиційних профспілок тощо). Цей вид залученості відмирає. Спалах активності в період боротьби за незалежність 1989-1991 рр. неминуче мав відійти в минуле, бо тоді громадянське життя набуло суцільно політизованих форм. Соціальні

рухи — це специфічний прояв громадянської активності періодів революційних перебудов суспільних інституцій, які тривалий час перебувати в стані піднесення не можуть. Їх співвідношення з основними, традиційними формами громадського життя, описаними скажімо Токвілем, поки що недостатньо проаналізовані. Тепер почалось творення організацій зовсім нового для посттоталітарних країн типу, які мають формуватися дійсно знизу, але це не відразу проходить успішно: частина новостворених організацій відмирає, виявившись недієспроможною з тих чи інших причин. В цьому однак немає нічого протиприродного.

Найбільш успішними є організації підприємців, молоді, жіночі об'єднання, функціонує дуже багато є благодійних фондів і організацій (на зразок загальноукраїнського фонду допомоги інвалідам "Надія"), які насправді гуманізують суспільство. Зароджується меценатство та благодійна діяльність серед українських підприємців. В Україні поки що небагато заможних і багатих людей. Законодавство також є несприятливим для витрачання коштів на благодійні цілі. Тим більш приємно, що за даними авторів проекту "Бізнес і благодійність" із львівського Ресурсного центру лише 5% українських підприємців не підтримують благодійність взагалі та 7% не зацікавлені в ній. 72.8% підприємств, навпаки, у тій чи іншій мірі були втягнені в благодійну діяльність. У більшості випадків, проте, їхня участь обмежувалась одноразовим наданням допомоги окремим особам або організаціям.¹⁸

І все ж таки, прикрим є той факт, що попри існування декількох тисяч добровільних громадських організацій, суспільне життя і ставлення до демократії широкого загалу багато в чому нагадує масову свідомість та поведінку в країнах Латинської Америки. Відчутним є прагнення відшукати якщо не харизматичного, то хоч трохи впевненого у своїх силах лідера і передати йому усі права та всю відповідальність. Дехто трактує це як авторитарні нахили українців, що на мій погляд не відповідає дійсності. Туга за сильною особистістю поки що має характер прагнення до встановлення так званої "делегативної демократії", описаної О'Доннеллом у статті з аналогічною назвою¹⁹. Люди хотіли б зберегти право обирати лідера, конституційний порядок тощо, але щоб цей обраний ними лідер був здатний взяти усю відповідальність на себе і виправити ситуацію в країні на краще силою своєї влади та своєї особистості. Тому хоч інтелігенція кепкує з Л. Кучми, який ось уже протягом 8 років поспіль твердить, що йому не вистачає повноважень для здійснення задуманого, у народі ці його скарги, судячи з рейтингів, не зустрічають такого скепсису.

Про це ж говорить і наступна діаграма, яка засвідчує не дуже глибоку відданість українського громадянства правовим інституціям на противагу вольовим діям влади. (Див.: рис. 3.2.5.) При дуже великій частці невпевнених, більшість тих, хто має думку з поставленого питання, усе ж таки висловились на користь особистого чинника, а не демократичних правових процедур.²⁰

Про перспективи розвитку громадського сектора в Україні говорить потенційна готовність громадян приєднатися до певного виду НДО. З цього питання маємо дані всеукраїнського опитування (1996 р.) та дані опитування у Львівській обл. (2000 р.)

Таблиця 3.2.5. Відсоток опитаних, готових приєднатися до громадських організацій певного типу. (Україна, 1996)²¹

Приєднався б до НДО			
Типи організацій	У цілому	Київ	Молодь 18-24 рр.
Благодійницька	15	21	9
За інтересами споживачів	15	27	17
Жіноча	12	18	12
Релігійна	12	7	7
Екологічна	10	17	12
Спортивна	8	18	23
Освітня	7	12	12
Політична	5	8	2
Молодіжна	5	8	22
Інше	2	-	2
Не приєднався б до жодної	25	7	16
Не знаю	5	2	2

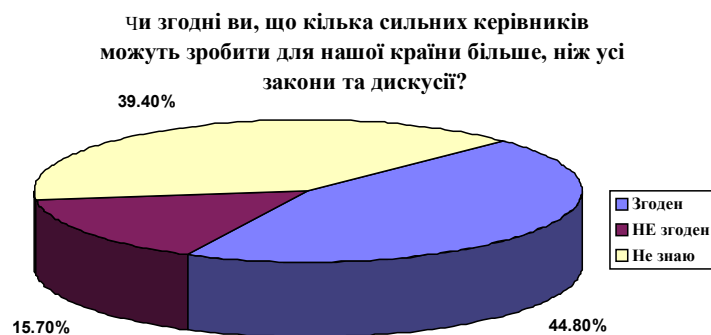
Загалом*	127	145	136
----------	-----	-----	-----

*Примітка: сума перевищує 100% через множинність відповідей.

Наведені в таблиці дані свідчать не лише про специфічні вподобання молоді та її досить високу (вище середньої) готовність брати участь у громадському житті, а й про те, що в суспільстві в цілому є (чи був?) значний резерв для зростання громадського сектора. Якщо судити з кількості щороку утворюваних нових організацій, то здається, що цей резерв успішно актуалізується. Так, за даними ЗУРЦ тільки на Львівщині протягом одного 1997 р. на Львівщині легалізовано 389 об'єднань громадян.²² Проте ні для кого не є секретом, що старі організації як діючі суб'єкти громадського життя відмирають чи не швидше, ніж народжуються нові. А тому число організацій зростає при падінні (за даними загальноукраїнського опитування) участі людей у НДО. Директор СУРЦ (м. Харків) Ірина Пасічніченко каже, що до 80% новоутворених організацій в скорому часі відмирає. Хоч це, звичайно, ніде не фіксується. Разом з тим, у кожному місті, як і в кожній сфері суспільного життя, діють менш-більш стійкі, менш-більш ефективні, відомі широкому загалу організації, які якраз і потрібно було б вивчати та пропагувати. Необізнаність широкого громадянства з діяльністю тих НДО, що мають успіхи, породжує скептицизм щодо громадського сектора взагалі.

Одним із прикладів, коли я мала нагоду переконатись, з одного боку, в необхідності просвіти громадян щодо НДО, а з іншого, в недостатності самої просвіти, була ініціатива львівської жіночої Асоціації "Взаємодія" по організації семінарів-практикумів у районах Львівської області на тему: "Жінка і громадська робота. Демократія і третій сектор". Люди жваво відгукнулися на цю ініціативу, охоче брали участь у семінарах, дякували організаторам і т. д. Однак були випадки певного невдоволення з боку місцевої влади, котра своєю чергою дуже боїться невдоволення з боку вищих владних інстанцій, і весь ентузіазм зразу пропадав. Люди по селах і містечках частково бояться влади, частково вважають, що все одно нічого не вийде, якщо діяти всупереч її волі, і в обох випадках вважають за краще їй коритися. Цим користаються ті, хто здобувають владу (себто представники "нової-старої" еліти), і намагаються підтримати, а може навіть і підсилити цю покірливість. Адже контролюючи "глибинку" можна вигравати вибори, не користуючись жодним авторитетом, так само як і правити у час реформ, насправді нічого не міняючи.

Рис. 3.2.5. Ставлення громадян України до правових і вольових чинників керівництва суспільством (Україна, 1997)

Сподівання на мудрого лідера, так само як і на "чудо" будь-якого роду, протилежні до тих, які необхідні для розвитку громадянського суспільства з його вірою у силу простої людини і в її здатність вирішувати проблеми та брати відповідальність на себе. Єдине, що, на мій погляд, відрізняє Україну (і вселяє певний оптимізм щодо майбутнього), то це поведінка значної частини інтелектуальної та політичної еліти, особливо молодшого покоління, яка ще не прийшла до влади. Вона декілька разів уже відкинула зовні простий авторитарний або напів-авторитарний спосіб вирішення проблем протягом останніх 7-10 років і проявила певну наполегливість щодо збереження інститутів демократії. Серед опитаних лідерів (а це, в основному, молоді люди) більшість, принаймні на суб'єктивному рівні, засвідчують бажання служити загальній справі і стверджують, що патріотичні почуття та бажання утвердити демократію в Україні були головними спонуканами до їхнього включення в громадську діяльність. Водночас, як бачимо з таблиці 3.2.11, їм не чужий здоровий індивідуалізм, бажання випробувати себе, проявити свої можливості, будувати кар'єру.

Таблиця 3.2.11. Рейтинг спонук до суспільної діяльності опитаних громадських лідерів (Львів, Харків 1999)

Питання: Що спонукало Вас особисто до громадської або політичної діяльності?	75 осіб	100%
10.Патріотизм, бажання зробити свій внесок у розбудову української держави	39	52%
11.Переконавання, що демократія неможлива без громадянської активності населення	34	45%
2.Бажання відчувати результативність суспільно-корисної діяльності.	20	27%
1.Прагнення усвідомити свої сильні і слабкі сторони, розвивати свою особистість	18	24%
3.Прагнення допомогти іншим.	18	24%
9.Прагнення будувати кар'єру, просуватися вгору по суспільній драбині	13	17%
4.Прагнення захистити свої інтереси.	9	12%
12.Бажання зрушити з місця вирішення суспільно важливої проблеми :	9	12%
а) соціальної,	7	9%
в) вікової,	6	8%
б) етнічної	4	5%
6.Бажання взяти участь у виборчій кампанії.	4	5%
5.Прагнення захистити інтереси своєї групи :	3	4%
г) культурної,	1	1%
д) регіональної.	0	0%
8.Можливість їздити (поїхати) за кордон.	1	1%
7.Можливість отримати грант чи субсидію.	0	0%
13.Інше	4	5%

Показовими є відповіді на питання про те, чого їм бракує у громадській діяльності. На підтвердження того, що сказано було про масові настрої раніше, лідери заявляють, що найбільше їм бракує підтримки широкого загалу. На другому місці стоять фінансові проблеми, на третьому — законодавство. Сприяння з боку владних структур мало кому бракує очевидно з тієї причини, що лідери розуміють: це не є головний чинник розвитку громадського сектора. Потрібно покладатися на власні сили (таблиця 3.2.12).

Таблиця 3.2.12. Перешкоди в діяльності громадських лідерів

Питання: Чого найбільше Вам бракує як громадському чи політичному діячеві (діячці)?	88	100%
Підтримки з боку широкого загалу	35	40%
Коштів для проведення запланованих дій	18	20%
Добрих законів	10	11%
Часу для громадських справ	5	6%
Ініціативних помічників	3	3%
Інформації	3	3%
Сприяння з боку владних структур	1	1%

Загалом правильна позиція громадських лідерів щодо політики й політичних структур на практиці не дає відчутних результатів. Тим більше, що незважаючи на дуже сильне незадоволення існуючим станом речей у державі, бажання і здатність громадських організацій звернутись до протестних форм діяльності є досить невисокою (таблиця 3.2.13.). Такими самими, як буде показано нижче, є і настрої широкого загалу.

Таблиця 3.2.13. Ставлення опитаних лідерів громадських організацій до участі в масових акціях протесту.

Питання: Як Ви оцінюєте можливість участі Вашої громадської організації в масових акціях протесту протягом цього календарного року?	45 осіб	100%
Ймовірно, якщо ситуація буде погіршуватись, але не бажаною. Загалом ми дотримуємось іншої тактики.	24	53%
Неможливою. Організація має зовсім інші цілі.	11	24%
Ймовірно і дуже бажаною. Адже саме заради таких акцій наша організація створювалась	7	16%

Ймовірною, якщо вдасться організувати людей.	2	4%
Ймовірною, якщо не буде сильної протидії з боку влади.	1	2%

Для добрих часів така миролюбна настроєність є скоріше позитивним, ніж негативним чинником. Однак для перших стадій переходу, та ще й в умовах неефективно діючої владної еліти, сприятливішою могла б бути ситуація більшої опозиційності та змобілізованості громадських організацій на відстоювання загальносуспільних інтересів.

Свобода слова та ЗМІ як фактор громадянського суспільства в Україні

Показником зрілості та демократичної налаштованості громадських лідерів є їх ставлення до свободи слова і ролі ЗМІ у суспільстві. Свобода слова і друку увійшли до гасел усіх борців за демократію, починаючи з XVIII ст. І хоч друковане слово зараз стало менш поширеним в Україні, ніж скажімо 10 років тому назад, його роль у формуванні громадянської думки і громадянського суспільства загалом залишається дуже вагомою. Лідери громадських організацій Львова та Харкова так оцінюють рівень свободи висловлювань в Україні (таблиця 3.2.15).

Таблиця 3.2.15. Експертна оцінка свободи слова, друку та ЗМІ в цілому (Львів-Харків, 1999)

Питання: Як Ви вважаєте, чи існує на сьогодні в Україні свобода слова?	Відповіло осіб	%
усного	77	100%
Так	41	53%
Скоріше так, ніж ні	29	38%
Скоріше ні, ніж так	4	5%
Ні	3	4%
Важко відповісти	0	0%
друкованого	76	100%
Так	4	5%
Скоріше так, ніж ні	41	54%
Скоріше ні, ніж так	24	32%
Ні	6	8%
Важко відповісти	1	1%
вільні засоби масової інформації	75	100%
Так	9	12%
Скоріше так, ніж ні	27	36%
Скоріше ні, ніж так	23	31%
Ні	13	17%
Важко відповісти	3	4%

Цікавою є закономірність: якщо на питання про свободу усного слова відповідь є незаперечно позитивною (“так” і “скоріше так, ніж ні” відповіло 91%), то свобода преси заперечується або ставиться під сумнів значною частиною (40%) респондентів. Ще песимістичнішими є відповіді щодо вільних засобів масової інформації (які й мали б бути *голосом громадянського суспільства*): негативні відповіді тут взагалі переважають: 67 % у сумі. Треба усе ж відмітити, що в оцінці ситуації зі ЗМІ домінують м’які, а не категоричні судження. Отже люди коливаються, спостерігаючи очевидно суперечливі явища і тенденції у цій сфері.

Рівень свободи преси в Україні дуже понижується через те, що газети й журнали не можуть забезпечити собі за рахунок передплати не те що пристойний прибуток, а навіть покрити виробничі витрати. Тому проблема фінансової незалежності ЗМІ — одна з найпекучіших. За даними соціологічного опитування журналістів, проведеного УЦПІ у січні 1997 р. перше, що потрібно зробити для забезпечення **більш високого рівня свободи слова** в Україні — це забезпечити фінансову незалежність ЗМІ та журналістів (так вважає 84,3% журналістів). Нинішній рівень фінансової незалежності ними був оцінений у 2,5 бали (з 10).²³ Це одна з причин, через яку друковані ЗМІ менш впливові під час виборчих кампаній, ніж телебачення. Вони також не мають змоги формувати зрілі погляди виборців через тиск, який здійснюють на них партії під час виборів.

Використовуючи фінансову вразливість газет, партії фінансували деякі з них і вимагали відповідної відплати. Це пояснення, однак, не може розцінюватись як виправдання.

Під час згаданого вище опитування журналісти так оцінили негативний вплив різних суб'єктів суспільно-політичного життя на їхню діяльність (оцінка здійснювалась за 10-бальною шкалою; 0 = повністю від'ємному впливу, а 10 = повністю позитивному; тобто, чим нижча оцінка, тим негативніший вплив мала дана інституція на пресу):

- Міністерство інформації — 2,6
- Політичні партії — 3,5
- Кримінальні клани — 3,5
- Адміністрація Президента — 3,8
- Верховна Рада — 4,1
- Кабінет міністрів — 4,1
- Президент — 4,8
- Фінансово-економічні кола²⁴ — 6,3

Як бачимо, шкідливішим від партійного, на думку журналістів був лише вплив Міністерства інформації, у функції якого входило цензурування публікацій, у тому числі й політичне (хоч законом це й не дозволяється).

Цікавим є факт, що як західні спостерігачі, так і опитування, проведене в Україні серед журналістів, свідчать, що найбільший тиск на пресу чинить виконавча влада. Порівняно безпечно, без жодних негативних наслідків для журналіста видання може друкувати критичні матеріали про Верховну Раду України. Трохи у меншій мірі воно може це робити стосовно Кабінету міністрів. Але публікувати критичні матеріали про Президента є ризиковано — видання може бути піддане тиску і переслідуванням, а про кримінальні клани писати практично неможливо. Серед засобів “впливу” на перше місце було поставлено “психологічний тиск” на журналіста й редактора (48%); на друге — *економічні санкції* проти видання (26%); на третє — *фізичну розправу* з журналістом (14%). При тому журналісти з обласних видань ставлять силовий метод тиску попереду економічних санкцій.²⁵

За комуністичного правління, коли усі газети переписували новини з газети “Правда”, в народі побутувала думка, що головною відмінністю “Правди” від “Известий” було те, що в “Известиях нет правды, а в Правде нет известий”. Однак саме в ті часи багато говорилося про ЗМІ як “четверту владу”. Представники владної верхівки в Україні і сьогодні хотіли б, щоб засоби масової інформації виконували ту саму роль, що й колись: були “четвертою владою”, яка виконувала б роль додатка до першої та другої гілок влади і діяла в унісон з ними. Проте завдання преси, радіо та телебачення полягає в тому, щоб бути носієм плюралізму думок, поглядів, орієнтацій і джерелом всебічної інформації, яка мала б справді вплив на формування громадської думки, але не моністичної, а різнобарвної, плюралістичної. Багато журналістів і директорів ЗМІ це розуміють, але не всі з них мають однакову можливість і однакову сміливість протистояти тискові.

Для захисту свого права на вільне висловлення думок і для захисту своїх інтересів вони утворюють спілки та об'єднання, які також є частиною громадянського суспільства. Зокрема, в Україні діють: Спілка журналістів України, Професійна спілка українських журналістів “Незалежність”, Гільдія головних редакторів українських засобів масової інформації, Фундація захисту свободи слова та інформації. Існує також Кримська спілка вільних журналістів.

Значний громадський резонанс мала акція “Хвиля свободи” проведена Львівськими журналістами у квітні 1999, включно з голодуванням. згодом її було повторено в Києві. Приводом для її проведення було накладення несправедливого по-суті й непропорційного за розміром штрафу на газету “Експрес” за публікацію критичної замітки про творчість одного, не надто відомого композитора. Спочатку цей факт пройшов непоміченим. Але коли журналісти на чийсь владоможний погляд почали діяти занадто незалежно, на них спробували накинути вуздечку у вигляді судової справи за “наклеп”, якого по суті не було. Розплатою могло стати закриття газети. Журналісти однак поставили собі за мету домогтися не лише скасування цієї санкції, але й внесення таких змін до законодавства України, які унеможливили б подібне свавілля щодо преси в майбутньому. Зараз законопроект з цього приводу внесено в парламент і він пройшов перше слухання.

На сьогоднішній день найголовнішою перешкодою для забезпечення свободи ЗМІ є те, що в Україні поки що відсутній дух правової держави. "Винні" в цьому як культурні, так і структурні чинники, а серед останніх — те, що майже неможливо людині (журналісту, в тому числі) шукати справедливості в судах. Третя гілка влади, так само як і "четверта", багатьма можновладними особами розглядається як прислужниця, а судові розгляди справ щодо ЗМІ поки що використовуються для того, щоб їх "приструнити", а не для того, щоб захистити. Тому, зазнаючи тиску, журналісти, як свідчить опитування, найменше розраховують на органи правосуддя. До них готові звернутись лише 1,4% столичних журналістів та 12,5% обласних. Допомогти їм можуть, як вони вважають, тільки впливові "покровителі" (до них готові звернутись (37,1% столичних журналістів). А це знову той же таки "клієнтелізм". Обласні працівники ЗМІ найбільше розраховують, за їхнім свідченням, на власні сили (31,3%).²⁶

Отже, так само, як і в сфері створення громадських організацій, однією з найголовніших перешкод для перетворення ЗМІ в інститут громадянського суспільства є, з одного боку, відносно низький рівень правосвідомості та нерозуміння переваг демократичних процедур владною елітою, а з іншого, — нерозвиненість судової влади, зневіра тих, на кого чиниться тиск, у можливості знайти захист в органах правосуддя. До цих чинників додається бідність загалу, а разом з нею — неможливість економічної незалежності і впевненості у власних силах інститутів громадянського суспільства.

Висновки

Дискусія щодо перспектив громадянського суспільства в Україні

Отже, громадський (третій) сектор в Україні структурується. Його розбудова — це єдиний шлях до іншої (альтернативної посттоталітарній) ментальності: більш оптимістичної стосовно сил окремої особи, її здатності впливати на хід подій, більш відповідальної щодо своєї громадської ролі і діяльності, вільної від патерналістських ілюзій щодо ролі і можливостей держави. Формально існує правове поле, необхідне для захисту прав особи та для її суспільної участі. Але цього замало, щоб громадянське суспільство заявило про себе як центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури. Вкрай потрібні радикальні зрушення в системі цінностей, які можуть відбутися лише за умови одночасних змін в соціальній структурі суспільства і способі розподілу ресурсів, у характері стосунків між державою і громадянином (суспільством), судово-правових інститутах.

Успішнішому розвитку громадянського суспільства у нас заважають: надмірна бюрократизація влади; домінування кланових інтересів на верхівці політичної піраміди; партерналістські стереотипи щодо ролі держави і надмірна терпеливість народу та сподівання на "керманічів" (сподівання оптимістичні або песимістичні; адже, на кого сподіваються, того й лають; владу у нас ляяти вміють, а вимагати від неї — ні); відсутність у значної частини людей психологічної потреби в "негативній" свободі, "свободі від...", свободі заради свободи. У суспільстві панує втома і апатія — з об'єктивних і суб'єктивних причин. До об'єктивних належить матеріальна незабезпеченість та відсутність "підпорки" у вигляді власності; до суб'єктивних — пригніченість почуттям своєї "малості" і відчуженості від держави і політики.

Як це змінити? Одна добре відома відповідь: **через творення власників, середнього класу, через диференціацію і структурування суспільства.** Для цього треба, щоб швидко і ефективно розгорталася економічні реформи та щоб вони здійснювалися на більш-менш справедливій основі. Такі реформи можуть породити власників, а власники створять громадянське суспільство. Проте, є інший бік медалі: середній клас не твориться, реформи йдуть повільно і "не тим шляхом", і в цьому, без сумніву, "винна" влада. Проте вона не визнає цієї цієї провини, бо не відчуває своєї відповідальності перед народом — саме через його надмірну терпеливість і відсутність розвиненого громадянського суспільства.

Отже, виникає замкнене коло, відоме в політології як *equilibrium залежності*. Чи можна його розірвати? Успіх переходу до ринку й демократії в інших країнах говорить, що так. Розірвати замкнене коло екілібріуму залежності *важко, але можливо. Шлях до цього пролягає:*

- *через зміну суспільних інститутів і зразків поведінки.* Новостворені інститути потрібно намагатися затримати якомога довше, щоб вони "встигли" сформулювати нові ставлення і моделі поведінки. Згідно "генетичної" теорії перехідного періоду успіх

ринкових реформ і демократії великою мірою залежить від того, як здійснюється керівництво процесом перетворень. Та й інституціоналісти стверджують, що нові структури, якщо їх вдається затримати на достатньо довгий час, врешті-решт сформулюють і нову культуру. Тут якраз могла б стати в пригоді терпеливість та поміркованість нашого народу, якщо тільки вона не буде надмірною і не дозволить можновладцям панувати безвідповідально;

- **через** створення громадських організацій, що слідкують за дотриманням права урядовцями і не допускають їх втручання у громадське життя та **через залучення ними пересічних громадян до повсякденного творення "малих справ", вирішення проблем своєї громади.** Згідно концепції Токвіля, мережа громадських асоціацій (цих "постійно відкритих шкіл громадянського духу") відрізняється від політичних форм залученості населення їхньою зацікавленістю "малими" (на протигагу "загальним") справами і інтересами. Проте вони дуже важливі, оскільки формують "місцеві і особисті свободи, такі необхідні для підтримання демократичної рівності і запобігання тиранії більшості стосовно меншості". Окрім того, вони підтримують дух довіри, взаємної поваги і кооперації.
- **через просвіту, змістом якої має бути культивування цінностей ринкової економіки і відкритого демократичного суспільства, а знаряддям — засоби масової інформації, науково-публіцистичні статті, живе спілкування еліти (інтелігенції) з народом, Адже саме еліта — духовно-інтелектуальна і політична, — в умовах "навздогінної моделі" розвитку суспільства відіграє визначальну роль.** Важливе значення має також сімейне виховання, громадянське спрямування шкільної та вузівської освіти. До завдань **просвіти** слід віднести й подолання комплексу меншеартості та широко розповсюджених стереотипів щодо незгідливості, індивідуалізму або вождистських орієнтацій українців. Не відкидаючи негативного досвіду, пов'язаного з чварами й роздорами в середовищі українських громадських діячів і політиків, потрібно більше акцентувати увагу на прикладах позитивного вирішення проблем національного єднання і співпраці та умовах, коли це ставало можливим.

Враховуючи особливості формування і розвитку громадянського суспільства України в минулому та його сучасний стан, можемо зробити висновок, що з одного боку у нас є підстави для розвитку народних (grass-roots) форм громадської організації та ініціативи. На жаль, вони "загнані" вглиб суспільної свідомості тривалим пануванням тоталітаризму. З іншого ж боку, велика відповідальність все ще покладається на еліту, інтелігенцію, яка продовжує відігравати ключову роль у формуванні громадянського суспільства в усіх пост-комуністичних країнах. Тільки ця верства в наших умовах здатна вплинути на вибір такої політики і такої поведінки суб'єктів громадсько-політичного життя, які б забезпечили відновлення і розвиток зруйнованих тоталітаризмом складних і багатосторонніх громадянських зв'язків; нормальних, збалансованих стосунків суспільства з державою; виконання громадянським суспільством притаманних йому суспільних функцій.

¹ See: *Soviet Studies*, Vol. 44. 1992. — No. 2. — P. 353

² Див.: Кремень Василь, Ткаченко Василь. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. Розділ III. Глава 1. Становлення громадянського суспільства. — Київ, 1998. — С. 314-344; Громадянське суспільство як вияв свободи. Збірник статей. / За ред. Анатолія Карася. — Львів, 1999; Пасько Ігор, Пасько Ярослав. Громадянське суспільство і національна ідея. — Донецьк: Східний видавничий дім, 1999.

³ Останній і, я б сказала — крайній приклад цього підходу — стаття К. Родика в "Сучасності", з якої зовсім не видно, щоб автор мав на увазі саме те явище, про яке говорять фахівці, коли вживають термін "громадянське суспільство" (навіть з урахуванням найширших дискусій з цього питання). Та й навіть ті дискусії, коли все так просто: громадянське — від громадянин, отже й даємо визначення: суттю громадянського суспільства, каже К. Родик, "є механізм прямого представницького впливу (? — так прямого чи представницького?) об'єднаних громадян на всі владні інститути знизу догори — з метою беззастережного гарантування прав людини державними установами, в тому числі й права на заміну чиновників (з президентом країни включно), які цими гарантіями нехтують (? — а якщо не нехтують? Адже вибори за демократії мають бути регулярні!)"

⁴ Готьє Отфрід. Індивід і почуття солідарності (тези з соціальної етики ХХІ століття). // *Політична думка*. 1997. № 4. — С. 3-19; Полохало В. Середній українець — соціальна основа негромадянського суспільства // *Політична думка*. — 1999. — № 4. — С. 30-32; Сунгуров О. Організації-посередники в структурі громадянського суспільства // *Політична думка*. — 1999. — № 4. — С. 43-57.

- ⁵ Костянтин Родик. Новітня Гетьманщина: "громадянське суспільство" тотального лобізму // *Сучасність*. – 2000. — С. 42-53; Олександр Шумилов. Громадянське суспільство в Україні: історія сьогодення і перспективи // *Сучасність*. – 2000. — № 6. — С. 42-48;
- ⁶ Черниш Н. Чи можливе громадянське суспільство в Україні? // *Українські варіанти*. — 1998. — № 1. — С.16-19; Колодій А. Вибори-98 і становлення громадянського суспільства в Україні // *Українські варіанти*. — 1998. — № 2. — С.20-29; Колодій А. Громадянське суспільство як основа міжетнічної толерантності // *Українські варіанти*. — 1998. — № 3-4. — С. 49-52; Полуйко В. Громадянське суспільство Канади — погляд з України // *Громадські ініціативи*. — Випуск 5-й. — С. 13-14; Сkochилас Е. Н. Громадська думка про НДО в Україні. — *Громадські ініціативи*. — Випуск 5-й. — С. 2-5; Штерн С. Ініціативи громадян, групи самопомогли і громадські об'єднання (приватна активність в Німеччині) // *Громадські ініціативи*. Випуск 6-й. — С. 8-13.
- ⁷ Його праця "Про демократію в Америці" минулого року була видана в українському перекладі. Див.:Токвіль, Алексіс Д. "Про демократію в Америці" — К.: Всесвіт, 1999.
- ⁸ Putnam R. D. Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. — Princenton (NJ): Princenton University Press, 1993.
- ⁹ Стисла характеристика цього феномена разом та бібліографія питанні подані в статті Колодій А. Вибори-98 і становлення громадянського суспільства в Україні // *Українські варіанти*. — 1998. — № 2. — С.23-25
- ¹⁰ Про корпоративистські тенденції в Україні див: Kubicek, Paul. Unbroken Ties: The State, Interest Associations, and Corporatism in Post-Soviet Ukraine. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000.
- ¹¹ Див. зорема згадувано вище кн. І. та Я. Пасько.
- ¹² Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. Політична культура українців. — Київ, 1994. . — С. 58
- ¹³ Див: Довідник неурядових організацій України. — Київ, 1997.
- ¹⁴ Громадські об'єднання у Львівській області. Інформаційно-статистичний довідник. — Львів, 1998
- ¹⁵ Див. Елегі Наталі Сkochилас. Громадська думка про НДО в Україні // *Громадські ініціативи*. — Випуск 5-й. — С. 2.
- ¹⁶ Там само. — С. 5.
- ¹⁷ Див.: Політичний портрет України. Українське суспільство 1994-97. — Бюлетень Фонду "Демократичні ініціативи". — 1998. — № 20. — С. 14.
- ¹⁸ Business and Charity. Report. — Lviv: "West Ukrainian Resource Center" foundation for the development of public organizations, 1998.
- ¹⁹ See: Guillermo O'Donnell. Delegative Democracy // *Journal of Democracy*. — Vol. 5. — No. 1, January 1994.
- ²⁰ Див.: Політичний портрет України... — С. 18.
- ²¹ Там само.
- ²² Див.: Громадські об'єднання у Львівській області. — С.8.
- ²³ Див: "У журналістов осталась одна свобода: вибирати залежність" // *Зеркало недели*. — 1997. — 6 марта.
- ²⁴ Для довідки: У сектор засобів масової інформації зробили значні інвестиції кілька приватних підприємств. "Приватбанк", наприклад, фінансує компанії "Приват-ТВ Дніпр", "Приват-ТВ Харків", ТІА "Вікна", радіостанцію "Радіо Прем'єр" у Дніпропетровську та газету "Киевские Ведомости". Українська Фінансова Група надавала підтримку газетам "Ділова Україна" та "Галицькі контракти". Іншими інвесторами є банк "Денді", "Правекс-банк", "Енран" та інші. На обласному рівні промислові фірми іноді надають головним чином, тимчасову допомогу засобам масової інформації, тому останні постійно міняють спонсорів з-поміж головних банків чи енергетичних або торгових організацій. Зважаючи на неприбутковий характер основної маси засобів інформації в Україні, ці стосунки базуються не на комерційному, а на політичному інтересі. Деякі телерадіокомпанії та регіональні канали мають іноземних партнерів, проте їхні інвестиції обмежені 30% згідно з українським законодавством про іноземну власність в електронних засобах масової інформації (Див.: Моніторинг висвітлення... — С. 28)
- ²⁵ "У журналістов осталась одна свобода: вибирати залежність" // *Зеркало недели*. — 1997. — 6 марта.
- ²⁶ Див.: "У журналістов осталась одна свобода: вибирати залежність" // *Зеркало недели*. — 1997. — 6 марта.

Відомості про автора:

Колодій Антоніна Федорівна - професор кафедри політології і соціології Державного університету "Львівська політехніка"